

MÁRKUS ROZÁLIA
Német nyelvű hírlapjaink és a francia forradalom
(1791)

*A Pressburger Zeitung, az Ungarische Staats- und Gelehrte
Nachrichten és a Wiener Zeitung összevetése*

A magyarországi újságok francia forradalomról szóló híradásaival a szakirodalomban legrészletesebben tudtommal dr. Jászai Rezső foglalkozott 1897-ben megjelent *A francia forradalom első másfél esztendejéről szóló egykorú hírlapirodalmunk kritikai méltatása* című tanulmányában.¹ Bár a mű valamennyi magyarországi hírlapra — és nem csak a magyar nyelvűekre — kiterjeszti vizsgálódásai körét, a latin és német nyelvű újságokat igen kurtán tárgyalja (a szerző 52 oldalas tanulmányában összesen két oldalt szentel nekik.²) Az *Ephemerides Budenses* és a *Siebenbürgische Quartalschrift* rövid tárgyalása után az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* 1789-es évfolyama francia tárgyú híreiről szól, megjegyezve: „Csupán ehhez az egy évfolyamhoz férhettem, de ez is elég, hogy következtessünk.” A következtetés pedig ez: „Láthatjuk tehát, hogy a francia ügyek ismertetésében a mi magyar hírlapjaink általában felülmúlják a hazai német és latin lapokat.” Lábjegyzetben ehhez hozzáfűzi: „Több laphoz nem juthattam, de teljesen elég ez is arra, hogy tájékozódást szerezhessünk már a priori a többire nézve is. Ilyen pl. a *Pressburger Zeitung* 1780-, *Neue Curir aus Ungarn von Kriegs- und Staatssachen* 1789–90.”³ Még ha ez a következtetés meg is állja a helyét, módszerében eléggé kifogásolható. Gyakorlatilag pedig azt jelenti, hogy a *Siebenbürgische Quartalschrift* 1790-es és az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* 1789-es évfolyamán kívül — tudomásom szerint — nem elemezte sem ő, sem később más a magyarországi német nyelvű hírlapok francia forradalomról szóló híryanagát.

A francia forradalom eszméinek recepciójával és eseményeinek magyarországi ismertségével foglalkozó szakirodalom a korabeli sajtótermékek közül elsősorban a magyar nyelvűekre koncentrál: Benda Kálmán *Robespierre, ahogy magyar kortársai látták* című írása⁴ éppenny, mint Köpeczi Béla *A „filo-*

1 *Szegedi Kegyesrendi Főgimnázium Értesítője* 1896/97. 5–57.

2 *Uo.* 33–35.

3 *Uo.* 33–34.

4 In: BENDA Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből.* Bp. 1978. 364–374.

zófusok” felelősek-e a forradalomért? A korabeli magyar sajtó véleménye⁵ és Poór János *A francia forradalom és a magyarországi közvélemény* című tanulmánya,⁶ Kókay György tanulmányai⁷ vagy Eckhardt Sándor *A francia forradalom eszméi Magyarországon* című műve.⁸ Köpeczi Béla ezt a döntését következőképpen indokolja: „... Azért a magyar nyelvű sajtót választottuk, mert ez jutott el a viszonylag legszélesebb rétegekhez, a német vagy a latin nyelvű sajtó szűkebb közönség olvasmánya volt, még ha a németet a városokban viszonylag többen is olvasták.”⁹ Eckhardt Sándor, aki megállapítja, hogy „... a magyar közönség olvasó, gondolkozó és társalgó része állandóan, a legrészletesebben volt tájékoztatva a nagy világtörténelmi eseményekről”¹⁰ és hogy ez nagyrészt az újságoknak volt köszönhető, csak a magyar nyelvű újságokat tárgyalja, továbbá a *Moniteur* jelentőségéről és az *Ephemerides Budenses*ről szól, német nyelvű lapokról csak a neuwiedi *Das Reich der Todten* című lap elterjedtsége kapcsán, amelyet 1789-től 1810-ig a *Pressburger Zeitung* is közölt utánnomás útján melléklapként,¹¹ pedig a német „bürgerekről” kiderül Eckhardt Sándor művéből, hogy nem hagyták őket sem teljesen közömbösen a franciaországi események.¹²

A szakirodalom szerint ezeket a hírlapokat eleve, másra való igény híján „a külföldi — elsősorban bécsi — hírek szinte változtatás nélküli átvétele jellemezte”¹³ és „az ország függő helyzete ... azt eredményezte, hogy az újságok nagyobbrészt a bécsi félhivatalos újság nyomán készültek”. A külföldi lapoktól függetlenül „csak a kisebb-nagyobb mértékben jelentkező helyi hírek” kerültek be ezekbe a lapokba,¹⁴ saját levelezők tudósításai pedig csak 1788-tól, a török háború hírei kapcsán kezdenek megjelenni,¹⁵ bár a több helyütt az át-

⁵ In: KÖPECZI Béla: *Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig* Bp. 1985. 419–477.

⁶ In: *A francia forradalomról – 200 év múltán*. Szerk.: VADÁSZ Sándor. Bp. 1990.

⁷ KÓKAY György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1983.

⁸ Bp. 1924.

⁹ KÖPECZI: i. m. 420–421.

¹⁰ ECKHARDT: i. m. 100.

¹¹ Uo. 100–110.

¹² Uo. 159–161.: „Hát a polgárság? ... A német bürgerek? Megcsapta őket is az idők szele ... maga Gabelhofer jelenti vérző szívvel, hogy a pesti polgárok ... tátott szájjal hallgatják Trenck nagyhangú előadásait a francia forradalomról s hogy ők is csak francia szabadságról, királyok igájáról, revolúcióról beszélnek...”.

¹³ *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. 182. (A továbbiakban: *Sajtótörténet*)

¹⁴ Uo. 112.

¹⁵ Uo.

lagnál sokkal igényesebbként jellemzett *Pressburger Zeitung*ot ezen a ponton kivételnek kell tekintenünk.¹⁶

Ebben a dolgozatban két magyarországi német nyelvű újság, a *Pressburger Zeitung* és a budai megjelenésű *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* francia vonatkozású híreit vetem össze a *Wiener Zeitung*, a „félhivatalos” bécsi lap megfelelő híreivel egy rövid időszakra, az 1791-es esztendő első felére nézve. A vizsgálat célja annak megbecsülése, a híryanag mekkora részét vehették át a magyarországi német nyelvű lapok a *Wiener Zeitung*ból: igazolja-e a híryanag részletekbe menő vizsgálata azt a tételt, hogy a bécsi lap volt a hazai német nyelvű lapok számára az első számú, a domináns hírforrás.

További forrásanyag, elsősorban a hírforrásként szóba jöhető további periodikáknak a vizsgálatba való bevonása nélkül természetesen csak valószínűsíteni lehet egy-egy hírről, hogy a *Wiener Zeitung*ból származik, ha a megjelenések között eltelt idő megengedi ezt, és a híreknek nemcsak tartalmi, de nyelvi, formai közelsége is erre látszik mutatni.

Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*ben a vizsgált időszakban a francia tárgyú hírek mintegy négyötöde mutat olyan nagy nyelvi közelséget a *Wiener Zeitung* valamely, egy vagy két számmal korábban megjelent híréhez, hogy erősen valószínűnek látszik: onnan vette át őket a budai lap. Az átvétel azonban nem volt mechanikus. A budai újság kevesebb teret szentelt a francia híreknek, mint a *Wiener Zeitung*: egy-egy szám összes híryanagának terjedelme nem volt ugyan lényegesen kisebb, mint a bécsi lapban (itt természetesen csak a híryanagot vesszük figyelembe, s a *Wiener Zeitung*nál húszoldalakra menő hirdetések figyelmen kívül hagyjuk), a francia híreknek azonban kevesebb helyet juttatott, mint a *Wiener Zeitung*. A *Wiener Zeitung*ban például összesen négyszer fordul elő a vizsgált hat hónap alatt, hogy kimarad a francia rovat, míg a budai lapban már március végéig tízszer. Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* így alaposan megválogatta, hogy mit vegyen át és mit ne, és a beválogatott anyag jellegzetességei markáns eltérésre mutatnak a két lap szerkesztőinek (s talán olvasóinak) érdeklődésében.

Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*ben a *Wiener Zeitung*gal közel szó szerint azonos hírek kisebb-nagyobb tömörítésekkel, az átvezető szövegek módosításával, egy-egy rész felcserélésével, a sorrend módosításával, kihagyásokkal jelennek meg. Az esetek nagy részében ezeket a módosításokat az látszik indokolni, hogy ezeket az azonosítható, felismerhető szövegrészeket

¹⁶ *Sajtótörténet* 62.: „...A *Pressburger Zeitung* 18. századi német nyelvű hírlapirodalmunk legjelentősebb vállalkozása.”; DEZSÉNYI Béla: *Az időszaki sajtó története a Dunatáj országaiban*. Bp. 1947. 12.: „A *Pressburger Zeitung* már nem a bécsi kormánylap korlátlan hűségű csatlósa, hanem a felvilágosodás önálló képviselője. Hírszolgálatát az örökös tartományokból, Moldvából, Lengyel-, Bajor- és Oroszországból érkező eredeti levelezések teszik pontossá...”; RÓZSA Mária: *A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig* (Vázlat) = *MKsz* 1993. 4. sz. 226.: „A többi magyarországi német újság a *Pressburger Zeitung*hoz képest szintelen volt és nem tudta felvenni vele a versenyt.”

(melyekről ezen a forrásanyagon nem zárható ki, hogy a *Wiener Zeitung*ból származnak) saját gondolatmenetébe, eltérő asszociációs sorba tagolja és gyakran felbukkannak a *Wiener Zeitung*ban fel nem lehető — az azonosítható híreket kiegészítő vagy teljesen függetlenül álló — hírek is. Jellemzőnek tűnik az is, hogy a hírekben a *Wiener Zeitung* hírrészleteivel azonosíthatónak tűnő mondatok, félmondatok nagyobb nyelvi-formai távolságot mutató részekkel váltakoznak, s gyakran ezekkel szorosan összefonódnak, vagy hogy a *Wiener Zeitung*ban jóval korábban közölt információk később megjelentekkel és független hírekkel kombinálódnak. Mindezt a hírek tartalmával összevetve a következő kép rajzolódik ki: Míg a *Wiener Zeitung*ot az jellemzi, hogy elsősorban a Nemzetgyűlés munkájára, az ott elhangzottakra koncentrál, híreinek törzsét egyfajta „nemzetgyűlési napló” teszi ki (általában kronologikus rendben haladva a lényegesnek ítélt viták, határozatok ismertetésével), addig a budai újság a jogalkotási folyamatot nem követi szoros figyelemmel. Ha itt-ott érdekesnek tűnik számára valami, beveszi hírei közé, kiegészíti azonban más forrásokból olyan hírekkel, melyek a *Wiener Zeitung*ban nem jelentek meg. 1791 első féléve folyamán azonban növekszik a *Wiener Zeitung*ból származtatható anyag mennyisége, s úgy tűnik, csökken annak a híryanagnak a mennyisége, amit ilyen szuverén módon kombináltak, válogattak volna össze, vagyis mechanikusabbá válik az átvétel.

A *Wiener Zeitung*tól egyértelműen függetlennek nevezhető hírek két jellegzetessége szembeötlő. Általában olyan híresztelések, rémhírek, s népi megmozdulások olyan részletei kapnak bennük hangot, melyek a *Wiener Zeitung*ba vagy egyáltalán nem kerültek be, vagy — ha elég nagy horderejük voltak — csak a nemzetgyűlési történések szűrőjén keresztül, így viszonylag nagy késéssel és a Nemzetgyűlésben elhangzottak által értelmezve jelennek meg, vagy pedig egy-egy olyan, az utolsó hónapok főbb eseményeit értelmező-összefoglaló-magyarozó fejtegetés keretében, amivel a *Wiener Zeitung* szerkesztője, Konrad Dominik Bartsch időről időre megtűzdelte az újság francia tárgyú tudósításait.¹⁷ A szerkesztő, Bartsch, Hajnóczy József barátja¹⁸ ebben az időben igen meleg hangon ír a francia forradalomról, nagy empátiával s az Alkotmányozó Nemzetgyűlés ön- és forradalomértelmezése iránt igen fogékonyan. A tudósításokat a jogalkotó munka pátosza hatja át, s azok a rend és nyugalom meglétét, a zűrzavarok átmenetiségét, az események kézben tartott voltát sugallmazák, vagy ha mégis komoly jelentőséget tulajdonítanak egy-egy megmozdulás-sorozatnak, nagy sajnálkozással és helytelenítéssel szólnak róluk. A népi megmozdulásokat illetően így ezeknek az összefoglaló fejtegetéseknek is igen mér-

¹⁷ Pl. WZ 1791. jan. 12. (89.), jan. 29. (227–229.), febr. 2. (259–260.), febr. 16. (388–389.), márc. 16. (663–665.), máj. 18. (1323–1324.), júni. 1. (1462–1465.)

¹⁸ Franz STAMPRECH: *Die älteste Tageszeitung der Welt. Werden und Entwicklung der Wiener Zeitung*. Wien, 1977., 91–97. o. KÓKAY György: *Patrióta vagy emberbarát? Hajnóczy József és Conrad Dominik Bartsch, a Wiener Zeitung szerkesztője.*, in: KÓKAY: i. m. 1983. (I. a. 7. sz. jegyzet) 82–97.

sékelt a hangvétele, csak akkor értesülünk róluk, ha a forradalom menetére nézve, visszatekintve, hosszú távon is jelentőségteljesnek bizonyulnak, s soha nem a részleteikről, hanem mindig az elvi jelentőségükről, következményeikről van szó: értelmezést kapunk, nem leírást. A budai lapot ezzel szemben úgy tűnik érdekelték az ilyen hírek, örömmel felkapta őket és kiemelt helyen (a napi hírcsokor elején) hozta őket, nagyobb elevenséggel és színességgel, mint ami hírei többségét jellemezte, részben talán a bécsi lapból is kihámozva az idevonatkozó információkat, részben más forrásokat is felhasználva. A *Wiener Zeitung*ban is olvassunk például (március 12-én, 623. o.) egy, a Nemzetgyűlésben elhangzott felszólalásról (egy törvényjavaslat vitája kapcsán, amely a királyi család tagjainak mozgásszabadságát hivatott korlátozni) „azon általános mozgolódással és elégedetlenséggel” kapcsolatban, „amelybe a nemzetet a király nagynénjeinek elutazása juttatta”, a március 12-i számból az események egy része is kiderül, arról az eseménysorról azonban, amit az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* már március 12-én ismertet, s melyet a kofaasszonyok szereplése tesz pikánssá, csak a március 16-i számból értesülünk, egy visszatekintő eszmefuttatás keretében: WZ március 16. (663. o.):

„Még sokkal általánosabb és aggasztóbb azonban a felkelés és felfordulás szelleme, mely Párizs népét a király nagynénjei elutazásának ismertté válása óta hatalmába kerítette. Már elutazásuk napján egy nagy csoport kofaasszony és más efféle népség vonult Bellevue-i kastélyukhoz, hogy elutazásukat akadályozza; a hercegnők azonban megelőzték ezt a látogatást, s akkor már úton voltak, s így a tömeg igen bosszúsán tért vissza.”

Már március 12-én ezzel szemben a budai újság a következő formában szól az ügyről:

„A király nagynénjei, akik legutóbb sietve visszatértek Párizsba, elkerülendő, hogy a kofaasszonyok hozzák vissza őket, néhány nappal később ismét elindultak Bellevue felé. Párizsban közben megtudta a nép, hogy február 21-ére tervezték az elutazást, és egy valódi kofaasszonyokból és annak álcázott emberekből álló menet ismét úton volt, hogy az elutazásukat megakadályozza. De túl későn érkeztek.”

Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* március 16-án is a napi francia tárgyú hírcsokor elején, a nemzetgyűlési vita kontextusából kiemelve foglalkozik az ügyel. Ugyanitt ismerteti azt a jelenetet, amikor a király öccsének feltételezett elutazási szándéka volt a megmozdulás oka. A budai újság itt is kiemeli a kofaasszonyok szerepét:

„Eközben mindenféle rémhíreket terjesztettek el a nép között. Azt híresztelték, hogy a király legidősebb öccse is el akar utazni. A csarnok hölgyei, akiket amúgy kofaasszonyoknak neveznek, vezették őt át palotájából a Tüllériákba, s esküvel kellett megerősítenie, hogy nem fogja elhagyni hazáját.”

Erről a jelenetről a *Wiener Zeitung* már március 12-én szólt, de kofaasszonyokról itt még szót sem ejtett, és az egész tudósítás jellegzetes, nagyon absztraktnak ható kifejezőmódjával tér el a budai lap szenzációéhesebb hangvételétől: nem említ például „esküt”, hanem csak azt, hogy a király öccse egy hosszú

beszédet tartott, melyben ígéretet tett arra, hogy nem hagyja el a hazáját, s ezzel megnyugtatta a népet, s azzal a kifejezéssel él, hogy Monsieur és felesége a néptömeg kíséretében átmentek a Tüllériákba, ami lényegesen enyhébb fogalmazás, mint az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichtené* volt.¹⁹

Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* kis számú, a *Wiener Zeitung*-tól teljesen függetlennek mondható híre a szenzációk, pikáns anekdoták, pletykák és híresztelések iránti érdeklődést mutatja, és nagy részükön látszik, hogy nem a nemzetgyűlési események szűrőjén keresztül érkeztek. Nyilvánvalóan nem mentek például keresztül ezen a szűrőn az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* következő (a *Wiener Zeitung*-tól független) hírei:

USGN február 26. (129. o.): „Február 7-én Párizsban röpcédulákat osztogattak, melyeken ez állott: Holnap lemészároljuk az úgynevezett Nemzetgyűlést!”

USGN február 9.: „Párizsban úgy hírlík, Artois grófja, aki most Velencében tartózkodik, nem akar visszatérni Franciaországba és még egészen arisztokrata szellemben gondolkodik.”

USGN február 26. (128–129. o.): „Anekdotaként a következőket említik: 1 hogy hogyan értek tetten nemrégiben egy tolvajt egy különleges módon. A templomban, mise alatt akarta valakinek a zsebét kiüríteni, a zsebben azonban egy vadcsapda volt, s ez, amikor a tolvaj ujjai hozzáérték, olyan erősen összezárult, hogy a tolvaj nagyot kiáltott. Így, a zsebben ragadt kézzel vezették a bíró elé és csak ott szabadították ki a csapdából.”

A független hírek másik jellegzetessége a budai lapban, hogy személyközpontúak. A vizsgált időszakban a budai újságnak Mirabeau a főhőse, ő van az érdeklődés központjában (s ez a „népszerűség” halála után is tart egy darabig), anélkül, hogy ez személyének vagy tevékenységének egyértelműen pozitív vagy negatív megítélését jelentené. A budai újság jóval kevesebb képviselőt ismer név szerint, mint a *Wiener Zeitung* (ami egyenesen következik a nemzetgyűlési eseményeknek szentelt kisebb figyelemből). Mint egy vörös fonal húzódik azonban keresztül a híradásokon Mirabeau tevékenysége. Néhány példa (valamennyi a *Wiener Zeitung*-ban nem fellelhető hír):

USGN febr. 19. (111. o.): „Mirabeau urat röviddel ezelőtt egy nemzetőrségi zászlóalj parancsnokává ... nevezték ki.”

USGN febr. 23. (119. o.): „Mirabeau úr napközben a Nemzetgyűlésben elnököl, éjszaka-kánként pedig azzal a nemzetőrségi zászlóaljjal járórözik, amelyik parancsnokává választotta.”

USGN ápr. 2. (207. o.): „Ezt a határozatot, mellyel az arisztokrácia testén ismét mély sebet ütnek, úgy tűnik, nagyon elhamarkodva hozták meg. Maga Mirabeau mondta, — aki pedig egyébként olyan szívesen rombol szét mindent, ami régi, és híz fel a romokon újdivatú épületeket —, hogy nem kellene ilyen elsietve áttérni a régi törvényekről az újakra, most még csak előkészíteni kellene a jövő generációk boldogságát, s nem kellene a jelen generációt túlon túl sok áldozatra kényszeríteni. Azt mondják, Mirabeau azért beszélt itt ily bölcsen, mert őt magát is hátrányosan érinti a határozat.”

További példákat is idézhetnék. A független híreken kívül Mirabeau azon, az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*-ben megjelenő megnyilatkozásai, nemzetgyűlési hozzászólásai is a személye iránti érdeklődést mutatják, me-

¹⁹ WZ 1791 március 12. (625.)

lyek több-kevesebb azonosságot mutatnak a *Wiener Zeitung* híreivel, de — a viták kontextusából kiemelve — láthatóan csak azért kerültek be a budai lapba, mert az ő nevéhez kapcsolódnak.

A *Pressburger Zeitung* a *Wiener Zeitung*tól a budai lapnál jóval függetlenebbnek mutatkozik. A híryanagnak mintegy fele teljesen független a *Wiener Zeitung*tól, tehát minimális tartalmi érintkezés mellett teljesen eltérő nyelvi eszközökkel él; azonos tartalmi elemeket teljesen eltérő összefüggésekbe ágyazva, eltérően súlyozva és értékelve talál vagy még a minimális tartalmi érintkezést is nélkülözi. Tekintélyes részét teszik ki a vizsgált anyagnak az olyan hírek, hírrészletek is, melyeknél nem zárható ki, hogy a *Wiener Zeitung*ból szerzett információkra épüljenek, de olyan szervesen épülnek egybe olykor még egy-egy híren belül is független, sőt olykor egyenesen a *Wiener Zeitung*nak ellentmondó információkkal, hogy véleményem szerint az esetek jórésztében a *Wiener Zeitung* által nem hasznosított forrással kell számolnunk, vagy olyan közös forrásokkal, melyekből a két újság eltérő szempontok alapján válogatott, vett át információkat vagy szövegrészeket. A *Pressburger Zeitung*ban sűrűn előfordulnak olyan szövegek is, melyek a tartalmat és annak logikai tagolását, felépítését tekintve rokoníthatók a *Wiener Zeitung* egy-egy hírével, de szisztematikusan eltérő nyelvi eszközökkel élnek (pl. rokonértelmű kifejezéseket és/vagy eltérő, de közel azonos értékű nyelvtani szerkezeteket használnak): ilyenkor általában dokumentumszövegek, levelek, nemzetgyűlési határozatok, vagy beszédek, felszólalások stb. idézet-jellegű visszaadásáról van szó. A szisztematikusan eltérő nyelvi eszközök ilyen esetekben közös idegen nyelvű (francia) forrás, vagy közös idegen nyelvű forrásra visszamenő eltérő német nyelvű források meglétére engednek következtetni.

A *Pressburger Zeitung* esetében a francia hírek egy formai jellegzetessége is mutatja, hogy nem a *Wiener Zeitung* volt elsődleges forrása. A *Pressburger Zeitung* ugyanis tudósításait egy „Paris, den ...”, „Paris, vom ...” típusú fejléccel vezeti be általában, és a tudósításokban szereplő idő- és helyhatározók is a fejlécben megjelölt koordinátákhoz alkalmazkodnak. Úgy látom, hogy az a néhány eset, amikor a fejléc hiányzik, egybeesést mutat azokkal az esetekkel (még ha ez az egybeesés nem is teljes), amikor a napi hírcsokor nagy része mutat a *Wiener Zeitung*hoz az átlagosnál nagyobb formai közelséget. Ugyanakkor olykor a fejléces tudósításokban is megjelenik váratlanul egy-egy hír, ami szó szerint egybeesik a *Wiener Zeitung* megfelelő hírével, ami vagy arra mutat, hogy a fejléces eljárásnak semmi jelentőséget nem kell tulajdonítanunk, vagy arra, hogy gyakran van szó közös forrás (ilyen esetekben mindkét újságban változtatás nélküli) felhasználásáról olyankor is, amikor a hír formai jegyei a *Pressburger Zeitung*nál is feltételezni engedik a *Wiener Zeitung*ból való átvételt.

A független híreket itt még a budai újságnál is sokkal erősebben jellemzi a népi megmozdulások részletei iránti érdeklődés: a *Pressburger Zeitung* egyedül-

álló bőséggel ontja magából ezeket, s láthatóan előszeretettel hoz rémtettekről, lincselésekről, porban meghurcolt véres tetemekről elevenségükben sokszor igazán rémítő részleteket. Ilyen erőszakos tömegakciókról és ellenforradalmi összeesküvésekről sokkal több helyről is tudósít, mint a budai lap, úgy tűnik, mintha sokkal nyitottabb lett volna a Franciaország különböző vidékeiről érkező hírekre vagy sokkal inkább hozzájutott volna ilyenekhez, mint az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*, mely leginkább csak Párizsból és Elzászból tudósít.

Az ellenforradalmi összeesküvésekről szóló hírekre és rémhírekre nézve is jellegzetes a *Pressburger Zeitung* és a bécsi újság közti különbség. Példaként álljon itt egy-egy részlet a két újságból egy, az ellenforradalmi csapatok közeli betörésével kapcsolatos híresztelésről 1791. március vége- április elejéről:

PZ márc. 26. (243. o.): „Elzászban azt tartják, Condé herceg ... a legközelebbi jövőben 5–6000 emberrel Landau közelében be fog törni a királyságba. Úgy tartják, Kronweissenburg felé fog tartani, és azt reméli, 30–46000 elégedenkedő is csatlakozni fog hozzá. Megbízható hírek és a hadügyminiszter által valóban tett védelmi intézkedések azt engedik gyanítani, hogy ez a betörési kísérlet nem várat már sokáig magára.”

Ugyanerről a témáról a *Wiener Zeitung* jóval később, április 2-án szól csak. (Figyelembe véve, hogy a *Wiener Zeitung* általában frissebb hírekkel szolgál, mint a pozsonyi lap, ez igen nagy különbségnek számít.)

WZ ápr. 2. (851. o.): „Sokáig azt híresztelték, Condé hercege sereget gyűjt, már majd 8000 embere van, hovatovább olyan hírek is lábra keltek, hogy már el is indult seregestül Landau felé. Akármilyen légbőlkapott volt is ez a mende-monda, akadtak, akik elhitték. Pedig a Nemzetgyűlésben márc. 11-én felolvasott jelentések szerint, melyek a felső- és az alsó-rajnai kerületből érkeztek, azon a vidéken teljes a nyugalom, és állandóan növekszik az alkotmány híveinek a száma...”

A *Wiener Zeitung* hangvétele majd csak júniusban válik gondterheltebbé az elzászi betörés veszélyéről szólva, de ekkor is inkább azt panaszolja — egy, a Nemzetgyűlésben felolvasott strassburgi jelentés nyomán — hogy a határon túli hadi előkészületekről érkező hírek forrongásban tartják a vidék lakosságának kedélyét, mint hogy magával a betörés veszélyével és annak valószínűségével foglalkozna.²⁰

A jogalkotási folyamat a *Pressburger Zeitung*ot sokkal kevésbé érdekli, mint a rémtettek, népi megmozdulások vagy különböző felfedett összeesküvéses tervek részletei. A budai laptól eltérően azonban az a benyomásom, hogy a *Pressburger Zeitung*nak van rálátása a Nemzetgyűlésben történetekre: keveset hoz az ott zajló eseményekből, de amit hoz, az teljes értékű információ. Nem hoz olyan összefüggésükből kiragadott és így információértékükben csonkult híreket, hírrészleteket, mint az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*, amely

²⁰ WZ 1791. június 15. (1596.)

gyakran önkényesen ragadott ki érdekességi szempontok alapján hírrészleteket a nemzetgyűlési viták kontextusából. A *Pressburger Zeitung*nál a legtöbb hír a kontextus vagy korábbi híradások által megfelelően előkészítve, magyarázva jelenik meg.

Ennek a nagyobb rálátásnak megfelelően több képviselőt ismer az újság név szerint, mint a budai lap, bár természetesen kevesebbet, mint a *Wiener Zeitung*, hiszen a Nemzetgyűlés munkájával viszonylag keveset foglalkozik. A nagyobb rálátásnak felel meg az is, hogy a személyközpontúság vonása sokkal gyengébb mint az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* esetében. Csak Lafayette esetében találkozunk egy időben a személy iránti fokozott érdeklődéssel, s talán még nyomokban Orleans hercegénél, de ez nem mérhető az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* Mirabeau-központúságához. A legnagyobb lelkesedést a következő hír mutatja:

PZ márc. 30. (251. o.) (független hír): „A Nemzetország főparancsnokának, von la Fayette úrnak kimondhatatlan ébersége és tevékeny buzgalma ezen a napon meg kell hogy szégyenítse majd minden ellenségét. A király is erre az érdemes emberre bízta lakhelye belső parancsnokságát.”

A *Pressburger Zeitung* franciaországi híreiben egy társadalom képe bontakozik ki, míg az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*ben gyakran a semiből előlépett aktorok vagy aktorcsoportok az olvasó számára nem kellően tisztázott motivációjú cselekedeteit látjuk. Igaz, hogy a társadalomkép, amit a *Pressburger Zeitung* közvetít, szinte érintetlen a forradalom önértelmezésétől s propagált társadalomképétől: egy masszív rendi társadalmat látunk meglehetősen felfordulásban, de mind a népi megmozdulások (melyek a feldühödött, vérszomjas csöcselék spontán dühkitöréseiként jelentkeznek az újság számára), mind a jogalkotási folyamat (mely fontos változásokat hoz ugyan, de azt azért nem érezzük a *Pressburger Zeitung*ot olvasva, hogy egy a társadalmat mélyrehatóan átformáló, világtörténelmi jelentőségű munkáról lenne szó) érintetlenül hagyja ennek a társadalomnak a felépítését. A *Pressburger Zeitung* időről-időre gunyoros, szkeptikus vagy egyenesen ellenséges kommentárokat is megereszt a forradalommal kapcsolatban.

Pl. PZ máj. 11. (358. o.): „Oh, bár nyílna ki végre a nép szeme, s bár meglátná a mélyleges szakadékot, melybe a rebellisek taszították!” PZ ápr. 27. (322. o.): „A kereskedő helyzete rosszabbodik, mert a kereskedelem forrásai elapadtak; a művész reménysége meghiúsult, a kézműves kereseti lehetőségei szűkülnek, a munkás a legnagyobb inségben senyved, s ezek az emberek mind demokraták.”

Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*ből viszont nem kapunk konzisztens képet a korabeli franciaországi társadalomról. A *Wiener Zeitung*gal közös részletekből beszüremkedő forradalompártiság ellentmondásba kerül a máshonnan beválogatott részletek ezzel ellentmondó beállítottságával, az összbenyomás végülis egyfajta dezorientáltságról, zavartságról, tanácstalanságról

árulkodik, a rálátás már említett hiányáról s a felhasznált (s talán a rendelkezésre álló) források szűk köréről.

Az 1791 első félévi francia tárgyú anyagának vizsgálatából leszűrt itt ismertett tanulságok azonban csak mint halványan kirajzolódó tendenciák érteendők.²¹ A két vizsgált magyarországi lap a referáló sajtó műfaját képviselte. Egyértelmű állásfoglalást igen ritkán olvasunk. A különböző helyekről átvett anyagok ellentmondó irányultságok egymásmellettségét hozzák a nagyrészt közömbös, tárgyilagos hangvételű hírtöredéktengerbe, s ebből rajzolódik ki mégis valami, ami óvatos következtetésre ad módot az újság készítőinek igényességét s még óvatosabbakra az olvasóközönség igényeit és a francia forradalomról kialakuló képét illetően.

Mivel az ismertett vizsgálat a *Wiener Zeitung* és a két magyarországi német újság francia tárgyú anyagának összehasonlítására szorítkozott (egy igen rövid időszakra nézve), a megállapítások érvénye szükségszerűen korlátozott. Csak valószínűsíteni lehetett a nagy hasonlóságot mutató szakaszok *Wiener Zeitung*-ból történt átvételét. Nem egy olyan helyet találtam az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten*-ben is, ami más értelmezést, egy a *Wiener Zeitung*-gal közös forrás felhasználását látszik inkább igazolni: olyan helyekről van szó, ahol egy a *Wiener Zeitung*-gal majdnem teljesen azonos szövegrészhez szorosan kapcsolódóan olyan részletek jelennek meg, melyek a *Wiener Zeitung*-ból hiányoznak.²² Egyszer-egyszer a *Wiener Zeitung*-ban nem szereplő részlet (két erősen különböző változatban) a pozsonyi és a budai újságban egyaránt megjelenik.²³

A többi lehetséges forrás vizsgálata nélkül azt sem állíthatjuk biztosan, hogy egyáltalán volt része szuverén válogatásnak, szerkesztésnek a Pozsonyban és Budán kinyomtatott híradások keletkezésében. Szóltunk a *Pressburger Zeitung* viszonylag nagy „rálátásáról”: elvileg nem lehetetlen azonban, hogy a *Pressburger Zeitung* összes tudósítását egy az egyben valamely (talán helyenként a *Wiener Zeitung* által is felhasznált) periodikából vette át, teljesen mechaniku-

²¹ A *Wiener Zeitung* nem volt igazi hivatalos újság. Híryanagának nagy részét nem kapta felülről előre feldolgozott formában, nem volt a kormányzat szócsöve. Kormányközeli helyzete csak privilegizált voltában és a többi lapnál szigorúbb cenzúrázásában nyilvánult meg. Nemhogy elegendő információval, de még irányelvekkel sem látták el. DUCHKOWITSCH: *i. m.*, különösen 68–69., STAMPRECH: *i. m.* 88., SASHEGYI Oszkár: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.* Bp. 1958. 141–142.

²² Pl. USGN 1791. máj. 21. (319.) – WZ 1791 máj. 21. (1357–1358.)

²³ Pl. USGN 1791. máj. 21. (319.) – WZ 1791. máj. 18. (1324.) – PZ 1791. máj. 28. (413.) és USGN 1791. máj. 21. (318.) – PZ 1791. máj. 25. (401–402.) (a pápai bréve tartalmáról) – WZ 1791. máj. 18. (1323.)

san²⁴ — ebben az esetben akár véletlen is lehetne, hogy mekkora rálátást vagy milyen hozzáállást tükröznek tudósításai.

Nem vizsgáltuk sem a cenzúra szerepét,²⁵ sem a megjelenő híryanag hatóságok részéről történő befolyásolásának egyéb lehetséges formáit.²⁶

Az összehasonlító vizsgálat alapján a következőket tartanám fontosnak összegzőképpen elmondani:

A *Wiener Zeitung* 1791 első félévében nem volt semmiféle forradalomellenes propaganda színtere. Sőt, szimpátiát mutatott a forradalom iránt és egyetértőleg közvetítette az Alkotmányozó Nemzetgyűlés ön- és forradalomértelmezését. Ezt privilegizált helyzetének ellentmondásos, tisztázatlan volta, s az tette lehetővé, hogy a kormánynak nem volt pozitív sajtópolitikája.

A *Wiener Zeitung* tudósításainak hangvételét így nagyon meghatározta a szerkesztő, Konrad Dominik Bartsch személyes viszonyulása a francia forradalomhoz, ami ekkor még nagyon pozitív volt.

A két vizsgált német nyelvű újság anyaga azt mutatja, hogy ha volt is már ekkor olyan törekvés, hogy ezek — s ne csak a bécsi magyar nyelvű újságok — francia forradalommal kapcsolatos anyagát a *Wiener Zeitungban* megjelentekre korlátozzák, nem jártak igazán sikerrel, hiszen a *Pressburger Zeitung* anyagának legnagyobb része, a budai lapban megjelenteknek pedig egy kisebb része nem található a *Wiener Zeitungban*.

²⁴ Megjelentek olyan, a legérdekesebb híreket különböző újságokból összeválogató compendiumok is, mint például Bécsben az *Allgemeine Zeitungsgeschichte in einem Auszuge aller Europäischen Zeitungen* 1787-től. A *Pressburger Zeitung* három olyan hírének lehetséges forrását találtam meg egy regensburgi újság 1791-es évfolyama néhány, az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető számában, melyek a *Wiener Zeitungban* nem, vagy eltérő formában szerepelnek. PZ 1791. máj. 28. (413.) — *Historische Nachrichten Der Neuern Europäischen Gegebenheiten*. Auf das Jahr 1791. LXI. Stück. 1791. máj. 21. — PZ 1791. június 11. (452–453.) — *Historische Nachrichten...* 1791. LXVI. Stück. június 2. (341–342.) — WZ 1791. június 8. (1523–1524.) — PZ 1791. június 15. (465.) — *Historische Nachrichten...* 1791. LXVII. Stück. június 4.

²⁵ Az 1790. aug. 26-án kiadott, a bécsi magyar nyelvű újságok cenzora számára készült cenzori instrukció érvényét (mely tartalmazta azt az előírást, hogy a németalföldi és a francia forradalomról csak a *Wiener Zeitungban* már megjelent híreket szabad lehozni) 1791 augusztusában terjesztették csak ki valamennyi magyarországi újságra: Helyitt. 15291.791. MOL C 84 Dep. gremiale ordinarium. 1791 — Fasc. 14. — No. 10. Normale. Ugyanakkor egy helytartótanácsi leirat már 1790. szept. 3-án számonkérte a pozsonyi magisztrátuson, hogy a pozsonyi újságokban megjelentek a németalföldi és francia eseményekről a *Wiener Zeitungban* meg nem jelent hírek is. (KÓKAY György szíves közlése alapján: Pozsonyi Városi Levéltár CL 1790. Fasc. 8. No. 160 A. 526 d.)

²⁶ A népi megmozdulások véres részleteinek sűrű ecsetelése például összefügghetett gróf Pergen rendőrminiszter kezdeményezésével, hogy az újságok kiadóit és szerkesztőit buzdítsák a francia forradalommal kapcsolatos olyan hírek publikálására, melyek „a politikai fanatizmus szomorú következményeit ábrázolják” és a felfordulást ecsetelik élénk színekkel. Pergen gróf az 1790. esztendőben többször is javasolta ezt az uralkodónak. Vö. Wolfgang DUCHKOWITSCH: *Die verhinderte Pressefreiheit*. Privileg und Zensur als Instrumente von Kommunikationspolitik vor 1848. In: *200 Jahre Tageszeitung in Österreich*. 1783–1983. Festschrift und Ausstellungskatalog. Hrg.: Franz IVAN, Helmut W. LANG, Heinz PÜRER. Wien, 1983. 55–86.

Ezért sejthető, hogy a *Wiener Zeitung*ból történt (valószínűnek látszó) átvétel irányában nem elsősorban a hatósági nyomás, hanem annak könnyebb elérhetősége, más források szűkössége, egyfajta igénytelenség hatott a budai újság esetében, az az igénytelenség, amit a híryanag feldolgozásának, válogatásának, találásának módjában is tetten érni véltünk.

Mindebből az következik, hogy a francia forradalommal kapcsolatos hírszolgáltatást a hazai német nyelvű újságokban éppúgy szakaszolni kell, mint a magyar nyelvű újságokét. 1791 első félévében az az asszociációs sor, hogy a *Wiener Zeitung* félhivatalos újság volt, tehát szembenállt a francia forradalommal vagy legalábbis nem tudósított róla érdemben, magas színvonalon, a hazai újságok pedig hatósági nyomásra, s mert jobbra nem is volt igényük, csak ennek a híreit hozták a forradalomról, s ezért volt gyatra és a forradalom eszméit át nem engedő, nem közvetítő a forradalommal kapcsolatos hírszolgáltatásuk — ez az asszociációs sor, amit a sajtótörténeti szakirodalom vonatkozó helyei bizonyos mértékig sugallanak,²⁷ erre az időszakra vonatkozóan nem állja meg a helyét.

A magyarországi újságok, ahol forradalomellenesek voltak, a *Wiener Zeitung* ellenére voltak forradalomellenesek. S ahol francia tárgyú hírszolgáltatásuk alacsony színvonalú volt, a *Wiener Zeitung*tól függetlenül volt az. Az igénytelenség úgy tűnik valóban kapcsolatba hozható a *Wiener Zeitung*ból történt átvétel mennyiségével. De ez azért volt így, mert a magyarországi német újságok igényei, érdeklődése nem találkozott azzal, amit a *Wiener Zeitung* nyújtott. A *Wiener Zeitung* absztrakcióktól hemzseggő stílusa, a Nemzetgyűlésben zajló viták pontos ismertetése, a jogi finomságok és a filozófiai eszme-futtatások iránti fogékonysága — mindez elment a két vizsgált magyarországi német nyelvű újság igényei mellett. Ha a budai lap mégis sokat átvesz a *Wiener Zeitung*ból, ezt a *Wiener Zeitung* koncepciójának megértése nélkül s a vele való azonosulás nélkül teszi, s emiatt mondhatjuk rá, hogy igénytelen, nem a pusztán tény okán, hogy a *Wiener Zeitung*ból építkezett. A *Pressburger Zeitung*, amelynek úgy tűnik inkább volt lehetősége arra, hogy igényének, ízlésének inkább megfelelő hírforrások után nyúljon, azért jellemezhető igényesebbnek, mert a lehozott híryanag ott tartalmában és a közvetített állásfoglalásokban viszonylag konzisztens. De még az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* is gyakran nyúl más források után, annyira nem elégték ki igényeit a *Wiener Zeitung* steril, absztrakt, filozofikus hangvételű tudósításai.

Hogy ez a képlet hogyan változik majd 1793 után, amikor a *Wiener Zeitung* szerkesztőségéből Bartschot menesztik, s amikor szigorúbban érvényre juttatják az 1790–91 folyamán megfogalmazott cenzúra-rendeletek elvét, hogy a francia forradalomról csak a *Wiener Zeitung* nyomán szabad írni, már egy má-

²⁷ JÁSZAI: i. m. 9., Sajtótörténet 120–121, 178–179. és 182., SASHEGYI: i. m. 150.

sik fejezetéhez tartozik a magyarországi német nyelvű újságok francia tárgyú hírszolgáltatása történetének.

ROZÁLIA, MÁRKUS

Die Berichterstattung über die französische Revolution in den deutschsprachigen Zeitungen in Ungarn

Vergleichende Analyse der Nachrichten über die französische Revolution in der „Pressburger Zeitung“, in den Ofner „Ungarischen Staats- und Gelehrten Nachrichten“ und in der „Wiener Zeitung“ (Januar–Juni 1791)

In der Arbeit wird das Nachrichtenmaterial der beiden ungarländischen Periodika in der ersten Hälfte des Jahres 1791 mit dem der *Wiener Zeitung* verglichen. Die *Wiener Zeitung* wird in der ungarischen pressegeschichtlichen Fachliteratur als die Hauptquelle für die deutschsprachigen Zeitungen des Ungarischen Königreichs bezeichnet. In der Arbeit wird versucht, den Anteil des Frankreich betreffenden Nachrichtenmaterials in beiden untersuchten ungarländischen Zeitungen zu bestimmen, der mit mehr oder weniger Sicherheit als wirklich aus der *Wiener Zeitung* übernommen angesehen werden darf. Zugleich wird eine Charakteristik der von der *Wiener Zeitung* unabhängigen, nicht von dort übernommenen Berichte gegeben und es wird versucht, die Selektionskriterien zu nachvollziehen, die die Redakteure der beiden Zeitungen bei ihrer Auswahl aus dem Nachrichtenmaterial der Vorlage geleitet haben dürften. Die Verfasserin kommt zum Schluss, dass die Einstellung gegenüber den Ereignissen in Frankreich, die die *Wiener Zeitung* (deren Redakteur in der untersuchten Periode viel Sympathie für die französische Revolution zeigte) vermittelte, deren gewählter, abstrakter Stil, deren Interesse an juristischen Feinheiten und philosophischen Gedankengängen, sowie an den Details der Arbeit der Konstituierenden Nationalversammlung unverstanden an den beiden ungarländischen Zeitungen vorbeiging. Man griff häufig nach anderen Quellen, die dem Interesse in Pressburg und in Ofen besser entsprechende Nachrichten enthielten, z. B. sensationelle Details von Volksauftritten. Die *Pressburger Zeitung* tat dies viel häufiger, scheint auch zu mehr Quellen ausser der *Wiener Zeitung* Zugang gehabt zu haben als die *Ofner Zeitung*. Die *Ungarischen Staats- und Gelehrten Nachrichten* scheinen wegen fehlendem Zugang zu genug anderen Quellen oder wegen fehlendem Anspruch auf eine in Inhalt und in den vermittelten Einstellungen konsistente Berichterstattung oft bei der *Wiener Zeitung* als Vorlage geblieben zu haben, ohne jedoch für dasjenige offen zu sein, was in der Berichterstattung der *Wiener Zeitung* wert- und niveauvoll war. So kommt eine ziemlich willkürlich erscheinende Auswahl zustande, deren Zusammenhanglosigkeit in krassem Widerspruch zu dem Inhalt und dem Stil der einzelnen Nachrichten steht.